

Csepli György

Káldeusi bölcsek vagy próféták? - Még egyszer a szociológusok tanácskozásáról -

A Magyar Szociológiai Társaság Kecskeméten tartott vándorgyűlésének egyik legprovokatívabb témáját Tamás Pál vetette fel az első nap délutánján, amikor a szociológia és a hatalom viszonyát a szabványoktól merőben eltérő módon tette kérdésessé. Elvileg ugyanis e két társadalmi terület között lehetséges harmónia, konfliktus, alá- vagy fölérendeltség, azt azonban — főként a szociológusok — kevesen gondolják, hogy a viszony tökéletesen kilátástalan. Egyik esetben a szociológusok feladata a Nabukodonozor király elé állított káldeusi bölcsek próbájához hasonlítható, akiknek a király álmát kellene kitalálni, hogy azt megfejtse. Mint ismeretes, erre a bölcsek nem voltak hajlandók, és ezért a király kis híján megölette őket. Ám a másik megoldás sem tűnik lehetségesnek, melyre Dániel próféta a példa, akinek a király titka éjjeli látomásban jelent meg.

Mit tehetnek tehát a hatalommal párbeszédet folytatni kész szociológusok, ha sem a káldeusi bölcsek természetlen elzárkózását, sem a profétikus vizionálás ellenőrizhetetlen módszerét nem kívánják választani? A vándorgyűlésen felszólaló szociológusok válasza egyértelmű volt: feladatukat a valóság feltárásában, a megismerésben jelölték meg. Ez a szerény, ám józan program mindazonáltal polarizálta a résztvevőket.

Mielőtt a vitakérdéseket ismertetnénk, fölidézzük Kolosi Tamás gondolatait arról, hogy miként is alakult a szociológiai megismerés és a hatalom viszonya a hatvanas évektől kezdve Magyarországon. Tény, hogy több évtizedes Csipkerózsika-álmából a hatalom ébresztette föl a szociológiát, ami egyet jelent a szociológiai kutatást végző intézmények létesítésével, kutatói státusok telepítésével, és nem utolsósorban jelentős pénzügyi támogatással. Kolosi Tamás úgy ítélte meg, hogy a szociológia szakmává válásának eme külső ösztönzése következtében jelentős belső ellentmondások halmozódtak föl mind a szakmán belül, mind a szakma és a hatalom viszonyában. A kutatások ugyanis megrendelések nyomán születtek, de sok esetben a megrendelés eredményei elakadtak a különböző politikai fórumokon, és a született határozatok, intézkedések kevéssé tükrözték az alapos kutatásokat. Huszár István drámai példákat hozott föl a hatvanas években működő munkaerő- és életszínvonal-bizottság történetéből, amikor is a később született népesedéspolitikai, életszínvonal-politikai, lakáspolitikai és oktatási döntések, valamint az azokat megalapozni hivatott szociológiai kutatási eredmények közötti megfelelés hiányai súlyos következményekkel jártak.

Rejtekkutakon

A hatvanas években megizmosodott szociológiai kutatások és a kutatások eredményeihez

felemás módon viszonyuló politikai döntések paradox helyzetet eredményeztek. Mivel a magyar társadalom átalakítását célzó, elsősorban gazdasági célokra összpontosuló, és ideológiai, valamint politikai tekintetben önmagát kezdettől fogva messzemenően korlátozó reformpolitika a hetvenes évek derekára rejtekutakra kényszerült, a szociológiai eredményekre politikai szempontból még kevésbé volt szükség, mint korábban. (Korábban ugyanis a reform útjára lépett politikusok egyik — habár távolról sem a legfontosabb — legitimációs eszközt szolgáltatták a szociológiai kutatások.)

Az uralkodó politikai irányzat viszonylagos érdektelenségét észlelvén a szociológusok többféle módon reagáltak. Azok, akik a rejtekútra kényszerült reformgondolat tartalék hadseregeként szemlélték magukat, a különféle tényleges vagy inkább vélt politikai befolyással rendelkező zárt bizottságok munkájában való részvételt választották. Voltak, akik kiábrándulásukban lemondtak a részvétel valamennyi válfajáról, és bezárkóztak kutatószobájuk négy fala közé. Voltak olyanok is, akik a reform megakadásába belenyugodni nem tudván, tovább folytatták az eredeti megrendelések szellemében fogant kutatásaikat, és fellépésük a szigorodó ideológiai klímában óhatatlanul ellenzékiességnek minősült. E kutatók egy része utóbb emigrációra is kényszerült. És végül sokan voltak, akik a reform visszafordíthatatlan eredményeként megjelent és meghagyott tudományos nyilvánosság fórumain szerepeltek, s miközben eredményeiket és következtetéseiket publikálták, igyekeztek azok ideológiai és politikai összefüggéseit egyfajta „tudósszerep” segítségével álcázni.

Szociológia és politikai viszonya azonban akkor sem lehetne felhőtlen, ha nem úgy alakul, mint Magyarországon.

Hiszen nem felejtethjük el, hogy a legfelvilágosultabb és az igazságra leginkább szomjazó politika is némiképp gyanakvással kell hogy tekintsen a szociológiára, miként a szociológiára is törvényszerűen a félreértettség, a kisémmizettség, a türelmetlenség vár, ha hivatását egyes-egyedül a hatalom számára szükséges információk termelésében látja.

A politikai cselekvés jelen idejű, értékvezérelt, sikerorientált és egyedi esetek közegéből meríti céljait és eszközeit. Ehhez képest a szociológia, mint tudomány, a politika időtávlatait messze meghaladó mértékben terjeszti ki eredményei érvényességét, az értékekkel szemben a tények bizonyítható igazságát helyezi előtérbe, és megismerési készlete az általánosságokból táplálkozik. A szociológia és a hatalom viszonya tehát mindkét fél legjobb szándéka esetén is eredendően konfliktusos, az egyik cselekszik, míg a másik megfigyel és megért.

A megoldás semmiképpen sem a két szerep összebékítése. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai politikust és tudóst egyaránt meggyőzhettek arról, hogy milyen szerencsétlen, néha végzetes, néha csak komikus következményekkel jár, ha a tudós politikusként jár el, vagy éppen ha a politikus képzelet önmagát tudósna. Kolosi Tamás joggal utalt arra, hogy e két szféra autonóm szerveződése kívánatos, amikor is mindkettő kölcsönösen elismeri egymás szerepének különbségeit. A politika és a szociológia füledt és intim kapcsolata helyett a nyilvánosság által ellenőrzött kölcsönös információáramlás képezheti az egészséges viszony zálogát.

A mozgástér paradoxonai

De térjünk vissza az eredeti dilemmához, a szociológiai tudomány feladatának

meghatározásához. A magyar szociológiai közéletbe hosszú évek után újra visszatérő Hegedűs András fejtette ki, hogy szerinte ma már nem az a döntő, hogy a szociológia érdekeit tekintve feltétlen fenntartással vagy feltétlen jóváhagyással (illetve a kettő keverékével) viszonyul-e a fennálló hatalomhoz, hanem inkább az, hogy miben jelöli meg önmaga fő funkcióját. Így megkülönböztetjük a katedraszociológiát, a valóságfeltáró szociológiát, valamint a praxisszociológiát. Ez a tipológia sokakban ellenérzéseket keltett, jóllehet később maga Hegedűs is elismerte, hogy a felosztás mögött nincs értékelő szempont. Abban a tekintetben azonban nem hagyott kétséget, hogy számára a praxisszociológia a legrokonszenvesebb.

Ez a felosztás azonban voltaképpen visszacsempészi azt a fajta szociológusi szerepet, mely nem tisztázza a maga számára mozgásterének specifikumait, és ezáltal óhatatlanul védtelenné válik az olyan vádaskodásokkal szemben, melyek szerint szerepe politikai ambíciókkal terhes.

Az NSZK-ból érkezett Vaskovics László a neves tudományfilozófus, Karl Popper nyomán arra hivatkozott, hogy a szociológiai adatok feltárása, a következtetések igazságának bizonyítása, valamint az eredmények alkalmazása egymástól tökéletesen eltérő szabályok szerint kell hogy alakuljon. Következésképpen minden szociológusnak tisztában kell lennie, hogy amikor eredményei felhasználását sürgeti, akkor más terepen mozog, mint akkor, ha kutat vagy töpreng. Az NSZK tapasztalataira hivatkozva felhívta a vándorgyűlés figyelmét arra a paradoxonra; úgy tűnik, mintha a nyugatnémet szociológusok félnének eredményeik alkalmazásától, részint azért, mert a várt kedvező hatások előre soha nem látható, nem kívánt mellékhatásokkal járhatnak, de a félelemben közrejátszhat az is, hogy nem kívánnak politikai manipulációk marionettfiguráivá válni.

Hetényi István, aki önmagát a résztvevők között „kakukktójásként” határozta meg, nyitva hagyva az értelmezést, hogy mint nyugalmazott politikus vagy mint közgazdász vesz-e részt a konferencián, tapasztalati alapon arra hívta föl a figyelmet, hogy sok esetben hiányzik az a közvetítő közeg, nyelv, módszer, melynek segítségével egy-egy tudományos eredmény egyáltalán lefordítható és érthetővé tehető a politikusok számára. Azt az álláspontot képviselte egyébként, hogy leginkább a társadalmi szempontokra érzékeny tervezés az a terület, ahol beépíthetők az empirikus társadalomtudományok által feltárt ismeretek. Ha mégis valamiként fel akarjuk oldani a semmitmondó és beavatkozásra nem hajlandó káldeusi bölcssek, illetve a jövő szinte teljes látomását magában hordozó próféták egymással kibékíthetetlen szerepalternatívái közötti ellentmondást, akkor a szociológiát ki kell emelnünk a politikával való kapcsolatának kényszerpályájából.

Hol van az a társadalmi szintér, ahol a szociológia eséllyel foglalhat állást értékekkel kapcsolatosan, megkísérelheti a cselekvők befolyásolását, beavatkozhat társadalmi folyamatokba anélkül, hogy szerepvárat kellene éreznie? Többen — legnagyobb nyomatékkal talán Pozsgay Imre — a civil társadalomban jelölték meg azt a terepet, melyben a gazdasági, kulturális, politikai tevékenységeknek nem elvont és személytelen szervezetek, testületek a kiötlői és mozgatói, hanem maguk az állampolgárok.

Civil társadalom

A szociológia hiába halmozza föl az ismereteket, hiába publikálja garmadával a különböző igazságokat, ha mindez csak arra szolgál, hogy a fennálló tekintélyű és abszolutisztikus

hatalmi viszonyok fenntartásában érdekelték számára munícióul szolgálhasson a hatékonyabbá és racionálisabbá tétel érdekében. Ezen az úton a politikai voluntarizmus éppúgy gáttalanul érvényesülhet, mint akkor, ha lemond a szociológiai eszközök segítségével történő legitimációról.

Az igazi társadalmi reform alapvető változást igényel, melynek kiindulópontja az a felismerés, hogy a dolgok tovább a meglévő minták és keretek szerint nem folytathatók, mivel eltűnt a szubjektum a társadalmi folyamatokból. A passzivitásba, a névtelenségbe, a felelősség elhárításába és hamis tudatot keltő ideologizálásba szorult szubjektum addig nem találhat magára, míg az autonóm módon szervezett gazdasági -politikai -kulturális cselekvési lehetőségekben egyénileg és kollektíve magára nem talál. Egy ilyen irányú változásban nyerheti el a szociológiai kutatás az igazi értelmét, amikor is nem kell, hogy önmagát fölösen cselekvőnek képzelje, ámde információi mégis nélkülözhetetlenek a cselekvés felelősségét vállaló szubjektumok számára.

Szerkezetváltozásra van tehát szükség, de távolról sem csupán a gazdaságilag megtermelhető termékek tekintetében, hanem, és elsőként, a politikai intézményekben, az értékekben, és nem utolsósorban a közmorálban és közgondolkodásban.

Riasztó adatok

Bródy András hívta fel a figyelmet hozzászólásában, hogy azok a társadalmak maradtak benn, illetve kerültek be a világgazdaság centrumába, amelyek a civil társadalom autonóm és sokrétű mozgásainak terelésére alkalmas demokratikus formák megteremtése során teljesen újfajta információáramlási pályákat és társadalmi kommunikációs mechanizmusokat voltak képesek felszabadítani. A szociológia szerepe e mozgásirányok feltérképezése, és olyan információkkal való telítése, amelyek következtében megnő az alanyukra talált gazdasági és kulturális cselekvések modernizációs értéke, és összességében kiépül az alkalmazkodást és folyamatos megújulást lehetővé tevő társadalmi önszabályozás.

Gerhard Lenski professzor, aki szemlátomást kevésbé volt tájékozott a társadalmunk jelenlegi állapotát leíró, leginkább alkalmasnak tartott szóhasználat körüli vitákban, ugyanezt a kérdést feszegette. Hogy ugyanis a világ társadalmi között miért vannak sikeresek és miért vannak sikertelenek? Aki a vándorgyűlés magyar résztvevőinek előadásait és hozzászólásait hallgatta, annak kevés kétsége lehetett az iránt, hogy a mai magyar társadalmat melyik kategóriába sorolja. Vukovich György, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője — alátámasztva mintegy a konklúziót — nyers társadalomstatisztikai tényekre hívta fel a figyelmet, melyek önmagukban is riasztóak. Mindenekelőtt a halandóság, azon belül is a középkorú férfilakosságot sújtó halálos megbetegedések gyakorisága tűnik fenyegető ténynek. Igaz, hogy a várható élettartam tekintetében egyik európai szocialista ország sem mutathat föl optimizmusra alapot adó adatokat, de mind közül Magyarországon a legkevésbé megnyugtató a helyzet. A csecsemőhalandóság sem szorítható le egy bűvös szám alá, jóllehet nemzetközileg elfogadott, hogy az alacsony csecsemőhalandóság a társadalmi fejlettség egyik legmegbízhatóbb jelzőszáma.

A statisztikus természetesen nem foglalkozik oknyomozással, de felhívhatja a figyelmet arra, hogy hol van szükség szociológiai mélyfúrásra. Vukovich György ilyen területekként

jelölte meg az egészségügyet, a társadalmi mobilitást, az életmódot és a lakásviszonyokat. Ez utóbbi tekintetében világosan úgy fogalmazott, hogy társadalmunk égető problémája a lakások abszolút hiánya, s mielőtt e hiány fölszámolásának módjai nem születnek meg, addig a meglévő lakásokkal történő labdázás, az elosztási politika nem sokat ér.

Romány Pál a statisztikai adatok mögött rejtve maradó összefüggések sorában a regionális különbségek kérdését vetette fel. Kevesen gondolnak arra, hogy az ország 19 megyéje közül 14 megye határa egyben az ország határa is. És bár ebben az évben örvendetes változások történtek az útlevélhasználatban, ez nem változtat azon a tényen, hogy a határok egyben peremhelyzetet is jelentenek. Az emberek nem szívesen élnek széleken, ahol nincs kétirányú forgalom. A regionális különbségek sorában példaként említette, hogy az új, kétszintű bankrendszer kialakulása mereven felveti a régi centralizációs sémákat, az új bankhálózatok közül egyetlennek sincs vidéki központja, valamennyinek Budapesten székel az igazgatósága.

A devianciakutatás eredményei

A magyar szociológia egyik leglátványosabb vállalkozása az utóbbi években a magyarországi társadalmi beilleszkedési zavarok kutatási programja volt. A program irányítója, Pataki Ferenc, azt emelte ki, hogy ha csupán az eredményeket nézzük, sok meglepetéssel nem találkozunk. Az irodalom, a publicisztika, a filmművészet, de a mindennapi tapasztalat is arról tudósít, hogy az alkoholizmus, a neurózis, az öngyilkosság, a bűnözés és a kábítószeresítés rendszeresen elforduló negatív jelenségek, melyekkel együtt kell élnünk. Eredmény viszont, hogy e jelenségekről egyáltalán beszélni lehet, és a róluk való gondolkodás gyakorlati cselekvésekre ösztönözheti a társadalmat éppúgy, mint az állampolgárokat és önkéntes társulásaikat. Jellemző, hogy a kutatási program indulásakor a tudományosan pontos deviáció kifejezéssel szemben ideológiai aggodalmak hangzottak el, és ezért kellett a magyarosan hangzó, ám jelentésüket tekintve meglehetősen homályos „társadalmi beilleszkedési zavarok” szavakat használni, melyek inkább leplezik, mintsem feltárják a probléma lényegét.

Bár éppen Ferge Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy a deviáció kifejezés sem tekinthető ideológiamentesnek, hiszen a valamitől való eltérést hangsúlyozván a kifejezés mintha azt sejtetné, hogy léteznek olyan általánosan kötelező és egyedülállóan normalitást hordozó minták, melyektől mindenfajta eltérés csakis a zavar jele lehet, mellyel kapcsolatban csak annyi lehet a zavar helyreállítására hivatott szervezetek dilemmája, hogy üldözzék, korrigálják vagy gyógyítsák-e.

A deviációval kapcsolatos kutatási program hatalmas előrelépést jelentett a társadalmi problémák komplex, tudományközi együttműködésen alapuló megközelítése tekintetében. Ugyancsak jelentős eredménynek tekinthető, hogy a problematika és a rá vonatkozó adatok széles körben nyilvánossá váltak. Pataki Ferenc véleménye szerint a program legfontosabb eredménye egy sajátosan jövőbe mutató vonatkozás: a racionális kérdések keletkezése. Világosan megfogalmazhatóvá vált ugyanis az a kérdés, hogy mi az oka a magyar társadalom többletdeviancia termelésének. Nyilvánvaló persze, hogy a hagyományos társadalomszerveződés modernizációs váltása minden körülmények között fölszaporítja a beilleszkedési zavarokat, hiszen föltép gyökereket, megsemmisít értékeket, szétzúz integrációs normákat.

Azonban az a kérdés, hogy a magyarországi modernizációs folyamat devianciaszaporulattal mérhető többletköltségének mi az oka, még válaszra vár.

Romány Pál arra az egyik lehetséges okra utalt, miszerint a magyar nemzeti államnak századunkban öt évtized leforgása alatt négyszer változott meg a határa. Ehhez hozzátehetjük a kétszeri háborúvesztést és az egymást meglehetősen gyors ütemben váltó, sokszor homlokegyenest ellenkező előjelű politikai rendszerváltások gyakoriságát. Pataki Ferenc három évtizedes makrociklusokról beszélt, melyek különös terheket róttak a társadalomra, növelvén a deviáns jelenségek előfordulási gyakoriságát.

Ugyancsak megválaszolásra vár az a kérdés, hogy mi az oka a regionális különbségeknek az egyes deviáns jelenségek tekintetében. Fölmerülhet, hogy a bűnözés, elmebetegség, alkoholizmus, öngyilkosság, stb. alacsony vagy magas értéke, az érték lassuló vagy gyorsuló változása esetleg más, közvetlenül nem vizsgálható, történeti-strukturális jellegzetességek mutatója lehet. És végül nagyon fontos kérdés, melyre ugyancsak nem tudjuk még a választ, hogy az egyén, a mikro-milió szintjén milyen lehetséges immunerők működnek, melyek megghiúsítják a devianciák kialakulását. Sejtjük, hogy részint az egyedfejlődésben, részint az életvitel minőségében rejlenek az immunizációs tényezők. A csonka család, a hátrányos változások elszenvedése, a hátrányok halmozódása, a sivár személyközi környezet, a kirekesztettségérzés, a kiszolgáltatottság és a fizikai elesettség feltétlenül elősegíti valamely deviancia megjelenését.

Két nagyon fontos tanulság vonható le a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatására vállalkozó program eredményeit nyomon követve. Az egyik azt a jól ismert módszertani szabályt példázza, miszerint az egészséges működés ismeretéhez vezető királyi út a beteges megismerésen keresztül vezet. Ilyen értelemben véve a társadalompatológiai jelenségekre fordított figyelem jóval többet eredményez a patológiák természetrajzának megismerésénél. Azt is megtudhatjuk ezáltal, hogy min múlik a társadalom különböző egységeinek és szervezeteinek rendeltetésszerű működése, mi a sikeres és túlélésre képes alkalmazkodás titka. E problémakör vezet át a másik, a szociológiai megismerés belső problematikáján túlmutató tanulsághoz. A devianciákra vonatkozó tények és magyarázó-értelmező elméletek fokozzák a társadalmi önismeretet, lehetlenné teszik az előítéletes, rövidre zárt gondolati sémák mechanikus alkalmazásán alapuló megközelítéseket, a felületes, sokszor a szociográfia álcájába bújtatott durva leegyszerűsítéseket. Mindez természetesen csak abban az esetben remélhető, ha a nyilvánosság előnyben részesíti a felelős és tényeken alapuló bemutatást a köznapi tudat szerkezetével talán jobban összecsengő, a rövid távú népszerűséget inkább kivívó, igénytelen és primitív előítéletes közlésekkel szemben.

Ferge Zsuzsa szerint a társadalmi zavarok egydimenziós szemlélete sokat árt a zavarok kiküszöbölésére irányuló cselekvések megtervezésének és kivitelezésének. Társadalmunk alapvető ellentmondásaként Kolosi Tamás, Szelényi Iván értelmezései alapján az újraelosztáson alapuló állami bürokrácia és a piaci mechanizmus kettősségét említette. Hozzátette azonban, hogy távolról sem szabad csupán ebben a kettősségben gondolkodni, mert az igazi kérdés a politikai és gazdasági autonómiára egyaránt szert tett civil társadalom megteremtése, mely nem várható sem a redisztribúciós, sem a piaci mechanizmustól, miként e két mechanizmus valamilyen öszvérszerű együttese sem hozhat megoldást.

Nyers Rezső a piac létével kapcsolatosan azt a paradoxont emelte ki, hogy még meg sem teremtettük a piacot, de már védekezünk ellene. Azt a nagyon fontos gondolatot hangsúlyozta, hogy a piac léte távolról sem függ attól, hogy elismerjük-e. Más kérdés, hogy az elismert piaccal jóval könnyebb együtt élni, mint az ellenségesen kezelt, illegitimnek tartott piaccal.

A piac azonban önmagában véve — ahogy Ferge Zsuzsa a marxi gondolatot felelevenítve megfogalmazta — csak a burzsoá fóruma, akinek nálunk is a társadalomban felelősen részt vevő citoyenné kell válnia. Nyilvánvaló, hogy a kívánatos reformok kudarcra lesznek ítélve, ha elszakítják az állampolgári lét e két, szervesen összetartozó oldalát. A szocialista társadalmi rendszerben az állam mellé a civil társadalom önszerveződését is be kell építeni, mely az emberek legkülönbözőbb közösségeinek aktív hatalomgyakorló és hatalmat ellenőrző szerepet biztosít, azon túl, hogy lehetőséget nyújt az autonóm ügyintézésre.

Vélemények a válságról

Nyers Rezső megítélése szerint a mai magyar társadalomra nem jellemző az általános válság, ugyanakkor számos alrendszer válsággal küszködik. Ezek sorából kiemelte a bizalmi válságok, melynek lényege a beígért eredmények elmaradása okozta elégedetlenség. A túlvállalkozó paternalista állam és párt elhitette magával, hogy képes lesz az ígéretek teljesítésére, s most, hogy elmaradtak az eredmények, a felelősséget nem vállalja. Mindez egy régebbi gyökerű történeti okkal kapcsolatos, mely a közép-kelet-európai régiók társadalmait hagyományosan jellemzi.

A politikai rendszer túlsúlyos voltáról van szó, melyre Kulcsár Kálmán hívta fel a konferencia résztvevőinek a figyelmét. Voltaképpen ez a túlsúlyos politikai rendszer került válságba, s ennek következménye az összes többi területen mutatkozó zavar és diszfunkció.

Pozsgay Imre viszont modellválságról beszélt, ahol is a politikai kényszerek már képtelenek az elgondolásoknak megfelelő hatást elérni; a hatástalanságot csak fokozza a fennálló, döntően politikai kényszerek alkalmazásán alapuló modell javítgatása, toldozgatás-foldozgatása, és a kiút csak az autonóm, önrendelkezésre kész társadalmi szubjektumokra való támaszkodás lehet. Eszerint a válságból kivezető társadalmi erő abból származik, hogy a társadalom tagjai felismerik: az abszolutisztikus kormányzati modellben nincs többé tartalék.

Berend T. Iván határozottan úgy vélte, hogy a válság kifejezés alkalmas a jelenleg zajló folyamatok együttesének jelölésére. Szerinte az egész világ válsággal küszködik, melynek lényege a műszaki és társadalmi szerkezetváltás, és ilyen értelemben véve a válságtudat az alkalmazkodásra ösztönző erők sorában az egyik legerőteljesebb. Ilyenkor felszabadulhatnak a változást sürgető erők, és a válsághelyzet által polarizált helyzetben világossá válik a fölzárkózás, illetve a teljes lemaradás alternatívája, mely illuzórikussá tesz bármiféle „harmadik útba” vetett reményt, a halogatás, a látszatváltoztatás, a kivárás kockázata vállalhatatlanul nagy.

A végső szót természetesen nem a társadalomtudományok fogják kimondani. Kívánatos változásokról lehetnek elgondolásai a szociológusnak, a közgazdásznak vagy a politológusnak. De hogy végül is mi valósul meg, az nem a szavakon, hanem a társadalom cselekvő erőin, tettein múlik.